

УДК: 94(477)“1917/1918”:[394:341.71-051]

Р. С. Мариняк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

І. І. Казімір

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Х. О. АЛЧЕВСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ЄВРОПЕЇЗМУ

Статтю присвячено перекладацькій діяльності Христини Олексіївни Алчевської. Автори спробували довести, що увага Х. Алчевської-молодшої до перекладу не була випадковою справою, а стала свідомим вибором цього напрямку діяльності, результатом активного включення в процес європеїзації української культури на початку ХХ століття. Пояснено, що концепти європеїзму, сформульовані українськими майстрами перекладу в теоретичних працях, листуванні та дискусіях на межі ХІХ – ХХ століть, як прямо, так і опосередковано вплинули на переорієнтування Х. О. Алчевської з поетичної діяльності на перекладацьку. У роботі також наголошено на значущості роботи перекладачів, які ознайомили українського читача зі здобутками європейської літератури, доступ до якої на той час для більшості був суттєво обмеженим.

Ключові слова: європеїзм, художній переклад, Христина Олексіївна Алчевська, родина Алчевських.

Статья посвящена переводческой деятельности Христины Алексеевны Алчевской. Авторы попытались доказать, что внимание Х. Алчевской-младшей к переводу не было случайностью, а стало сознательным выбором этого направления в деятельности, результатом активного включения в процесс европеизации украинской культуры в начале ХХ века. Объяснено, что концепты европеизма, сформулированные украинскими мастерами перевода в теоретических разработках, переписке и дискуссиях на рубеже ХІХ – ХХ веков, как прямо, так и косвенно повлияли на переориентирование Х. А. Алчевской с поэтической деятельности на переводы. В статье также подчеркнута значимость работы переводчиков, которые знакомили украинских читателей с достижениями европейской литературы, доступ к которой в это время был более чем ограниченным.

Ключевые слова: европеизм, художественный перевод, Христина Алексеевна Алчевская, семья Алчевских.

The paper is concerned with the translation practice of Kh. O. Alchevska. The authors tried to prove that attention to translation was not a stochastic phenomena, but it became a conscious choice of that area of focus and the result of mainstreaming into Europeanism of the Ukrainian literature in the early 1900s. They explained that the concepts of Europeanism, defined by the Ukrainian best translators in their theoretical works, letters and discussions at the turn of XX century, overtly or covertly influenced on Kh. O. Alchevska's refocusing from poeticizing to translating. The value of the translators' work was stressed as the translators introduced the Ukrainian readers to the European literary advances, the access to which was more than limited at that time.

Keywords: Europeanism, literary translation, Kh. Alchevska, Alchevsky family.

Родина Алчевських стала для Харкова символом служіння громаді в усіх можливих сферах міського життя. Багатством цих меценатів були не лише і не стільки матеріальні цінності, скільки

щирі серця, що горіли бажанням допомагати тим, хто має потребу в освіті, музиці, літературі, громадській заглибленості тощо.

Христина Олексіївна Алчевська, мабуть, найменшою мірою znana широкому колу дослідників-біографів з роду Алчевських, оскільки не була ані видатним педагогом, як мати, ані талановитою співачкою чи композитором, як брати, ані, зрештою, визначним фінансистом чи банкіром, як батько. Про неї найчастіше говорили, та й зараз продовжують говорити, як про милу, приємну дівчину, наймолодшу з Алчевських, «панянку», поетесу-початківця. І складається враження, що Христина Олексіївна так і не стала дорослою, не набула самодостатності в очах оточення. До певної міри така позиція є прийнятною, чи скоріше, зрозумілою, адже на тлі глобального явища, яким була педагогічна діяльність матері, Христини Данилівни, успіхи дочки не є такими вже й приголомшливими.

У нашій роботі ми спробуємо заповнити певну лакуну, що має місце в складній і багатогранній мозаїці, якою стала присутність родини Алчевських в громадському й культурному житті міста Харкова, а саме – покажемо той напрям у діяльності Х. О. Алчевської, який зробив її ім'я гідним вшанування і пам'яті, – перекладацьку роботу. Це і є метою статті.

За спостереженнями дослідників, активна присутність Христини Олексіївни в громадському та культурному житті Харкова тривала майже 30 років [8]. На увагу цей поважний відрізок життя Алчевської заслужив хіба що аж у 1982 році. Причиною для цього послугувала переконлива подія – 100-річчя від дня народження. Тоді ЮНЕСКО внесла ім'я Х. О. Алчевської до календаря знаменних дат. Ця подія засвідчила перші спроби визнання заслуг представниці великої родини перед громадою Харкова зокрема та перед українською нацією загалом. Однак цей красивий крок ЮНЕСКО ніяким чином не спричинив ажіотажу навколо імені Христини Олексіївни на Батьківщині.

З початком незалежного державного існування в Україні стався серйозний зсув у питаннях вивчення діяльності цілих поколінь українських родин, що зробили значущий внесок у справу розбудови, процвітання, плекання належного рівня освіти, науки й культури наших співвітчизників, особливо наприкінці XIX – на початку XX століть. Вивчали родоводи меценатів Симиренків, Галаганів, Терещенків, Ханенків, Бродських та інших [1; 9]. Досліджували сфери, у яких найбільш повно виявляла себе допомога цих родин. Не оминули увагою і родину Алчевських. Стосовно ж Христини Олексіївни і її діяльності чомусь найбільше уваги було приділено несхвальним відгукам про її літературні вправління. У розвідках про діяльність Х. Алчевської любили зачитувати С. Єфремова, який, правда, досить коректно, вказував в «Історії українського письменства» на те, що серед молодих поетів є ті, що можуть стати явищем в літературі, і в переліку цих прізвищ десь ставив ім'я Х. О. Алчевської; В. Поліщука, який з гарячкуватістю, притаманною юності, обізвав Алчевську-молодшу «крокодилом від поезії». Виходило так, що молодша з родини Алчевських була цікавою хіба що через те, що носила таке прізвище, та ще, правда, листувалася з О. Кобилянською, і та називала Христю «білою мовою».

У цілому літературна спадщина Х. О. Алчевської становить близько 4000 творів, серед яких є понад 10 поетичних збірок, десятки наукових праць і, що важливо, низка перекладів. На сьогодні опубліковано лише незначну частину з цих творів. Рукописи ж зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАНУ та в Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського.

Переклади Христина Алчевська переважно робила з французької і російської українською мовою та навпаки. Так, примітним явищем стала, наприклад, залученість Х. Алчевської до перекладу епіграмів й окремих віршів Вольтера. І на сьогодні її прізвище ставлять поряд з українськими майстрами перекладу, що працювали з текстами Вольтера – П. Грабовським, В. Підмогильним та М. Рильським. Також з французької Христина Олексіївна переклала кілька романів В. Гюго та п'єси П. Корнеля. Однак найбільше уваги приділила Х. Алчевська роботі над перекладами творів Анрі Барбюса. Не менш активно перекладала вона і з російської мови українською та навпаки. Тут цікавими стали переклади російською І. Франка – поеми «Мойсей», ліричних віршів та підбірки «З галицької і нашої літератури». Українською було перекладено твори О. Пушкіна, М. Огарьова, К. Рилєєва та інших.

Володимир Матвіїшин, дослідник діяльності родини Алчевських, у статті «Європейське красне письменство у педагогічній та літературно-критичній діяльності родини Алчевських», наголошуючи на важливості фундаментальної праці – тритомного критичного покажчика книг для народного і дитячого читання «Что читать народу?» (1884, 1889, 1906), який містив анотації та відгуки на 4183 книжки, – зауважив, що з них 1150 належала перу Х. Д. Алчевської. Однак, віддаючи належну шану роботі матері, дослідник пише: «Не менш активно працювала в царині популяризації в Україні світової літератури через власні переклади дочка Христя Алчевська («Христя-junior») (1882–1931), що продовжила самовіддану літературно-критичну працю своєї матері, яка відіграла вирішальну роль у формуванні літературно-естетичних смаків дочки... Як літературний критик і публіцист Христя Алчевська прислужилася підготовці 3-го тому згаданого бібліографічного покажчика «Что читать народу?», пишучи рецензії на україномовні художні твори» [8, с. 122].

Отже, можемо говорити про те, що перекладацька діяльність Х. О. Алчевської є усвідомленим вибором для себе тієї царини літературної діяльності, у якій обрана праця найбільшою мірою стала корисною для народу. А для представників родини Алчевських така мотивація до праці була чи не найбільш переконливою.

На думку В. Матвіїшина, Христя-молодша помітного впливу зазнала й від спілкування з Борисом Грінченком, який на початку своєї кар'єри вчителював у заснованій її матір'ю Олексіївською школою на Катеринославщині: «Саме Б. Грінченко допоміг Христині опанувати українську мову, сприяв формуванню суспільно-політичних та літературно-естетичних поглядів письменниці. У листі від 13 січня 1903 р. з «російської України» до Б. Д. Грінченка «молода українка-патріотка» щиро дякувала йому за прищеплення їй «національного переконання», «українського духу» [8, с. 124].

Не менш важливим для формування пріоритетів у творчій діяльності Христі було також спілкування з харківським колом літераторів – Г. Хоткевичем, Олександром Олесем, Михайлом Обачним (М. Косач), Грицьком Григоренком, М. Вороним, які часто відвідували оселю Алчевських – такий собі популярний харківський мистецький салон.

На нашу думку, зосередження уваги Христиною Олексіївною Алчевською на перекладах, а не просування своїх поетичних збірок у мистецькому середовищі може бути пояснене тим, що перекладацька діяльність на той час була для української інтелігенції формою найрезультативнішого служіння громаді, майже подвижництвом на теренах опанованої українством світової класичної літератури. Ми знаємо, що українську драматургію європеїзувала Леся Українка, зосередивши творчу увагу на сюжетах світової культури – на темі християнства як такого, переслідуваннях перших християн у Римі, на темі середньовічного лицарства, на мандрівних сюжетах про Дон Жуана тощо. Вітчизняний читач, як і глядач, звик до соціально-побутової тематики, пропонованої майстрами, що працювали в контексті етнографічного реалізму та критичного реалізму. Тож природно, що український читач в основній своїй масі був мало знайомий з сюжетикою, що визначала обличчя європейської літератури упродовж останніх двох-трьох століть. Це пояснювалося не лише домінуванням в літературі народницьких мотивів, але й геополітичними особливостями українського простору. Перекладом же почали активно займатися з огляду на потребу в активному залученні української літератури до європейського культурного простору. Так Ірина Гардашник пише: «Просвітники свого народу, захоплені ідеалом культурної самобутності, а згодом і національної самостійності, вони часто обирали знаряддям боротьби переклад, що був для них водночас ефективним засобом підвищення власної майстерності. Справді, через мистецький переклад мова боронить себе, захищається від занепаду» [2].

З огляду на історичні обставини, український художній переклад XIX – XX ст. посів центральне місце в літературному житті українства, виступивши адекватною компенсацією оригінальної літератури й забезпечивши таким чином цілісність літературної системи, що, своєю чергою, було і є необхідною передумовою збереження національної культури [3; 9]. Бачимо, що кінець XIX – початок XX століття в царині вітчизняного перекладу позначений непересічним корпусом текстів європейської літератури, яка до цього часу залишалася маловідомою українському читачеві. На

високий професійний рівень переклад вивели такі чудові майстри, як В. Самійленко (переклав п'єси Ж.-Б. Мольєра, пісні Беранже), Леся Українка (лірика Г. Гайне, уривки з Гомера, Данте, драма «Ткачі» Г. Гауптмана), А. Кримський (перекладав поетів Сходу) та ін. Українські автори перекладали те, чим пишалося людство, та передусім таке, чого українська література не мала, не встигла витворити – з тих або інших причин. Вони перекладали твори світового письменства, щоб прискорити процес інтелектуального розвитку народу. Більше того, перекладаючи твори світової літератури, невпинно збагачували власну мову запозиченнями з інших мов.

Окрилена бажанням працювати для громади, Х. Алчевська в 1910 році написала вірш «Посвята А. Кримському», де були такі рядки: «І вільна, як зоря, в небесних гарних шатах / Рожева та ясна на сході б розцвіла / Моя душа палка для волі й дум крилатих / Всіх із темряви б до сонця повела!//». Ці слова вказують на натхненність дівчини і її жагу віддати всі сили служінню людям. А вести з темряви народ прагнула через літературу, через слово – взірєць людської думки, квінтесенцію духу. На це прямо вказує присвята – талановитому перекладачеві, поліглоту, знавцю світової культури, зокрема орієнтальної. Природно, що знайомство з такою, надзвичайного інтелектуального виміру, особистістю, якою був Агатангел Кримський, наснажувало на працю, на служіння людству. Важливим для Христини Олексіївни стало й питання популяризації української літератури на європейських теренах. Так після навчання у 1900–1902 рр. на вищих педагогічних курсах у Парижі вона переклала французькою мовою окремі твори Т. Шевченка, І. Франка. У 20-х рр. ХХ ст. були надруковані в редактованому Анрі Барбюсом французькому журналі «Le Monde» статті авторки – «Письменники Карпат і Прикарпаття», «Український гравер Василь Касіян», «Два ненависники війни: О. Кобилянська – А. Барбюс» та інші. Таким чином праця Х. О. Алчевської сприяла ознайомленню зарубіжного читача із маловідомою українською національною літературою, яка своїми здобутками, наперекір численним імперським заборонам розвивалась на відповідному європейському рівні. Така праця, пов'язана з ознайомленням Європи з українською літературою, заслуговує на найвищу оцінку. Х. Алчевська знала, яку велику потребу має українська культура у визнанні в очах європейської спільноти. Артикулювати присутність цієї культури, зокрема, літератури, можливо було саме через переклад, що й узялася свого часу активно втілювати в життя ця непересічна жінка.

Прикро, що через багато десятиліть після 1900-х, аж у 1998 році в інтерв'ю газеті «День» Соломія Павличко зазначила: «Яке місце я відводжу українській літературі серед літератур світу? На жаль, невелике, вона досить мало відома навіть у слов'янських країнах, ще менше в германських, романських. Хоча зараз відбувається багато змін, робляться переклади, виходять книжки – в Америці, Канаді, Англії, є багато людей в університетах, які займаються різними питаннями українознавства: політикою, економікою, – це все підштовхує й до зацікавлення літературою. Тобто процес відбувається, і в перспективі кращі українські твори стануть відомими. Не можна сподіватися, що вони стануть аж такими впливовими, як твори, скажімо, Толстого, або Марселя Пруста, чи Томаса Манна. Це дуже значні фігури, таких у нас немає. Поки що. Але історія не закінчилася. І в нас усе ще попереду. Наша література все ж таки є ще дуже молодою» [1, с. 221]. На жаль, виходить, що цілого століття не вистачило, аби українська література означила себе в європейських вимірах як самодостатнє й непересічне явище.

Отже, бачимо, що європеїзація нашої культури і далі мусить тривати, оскільки очевидних і переконливих результатів щодо визначення усталеного місця в європейському контексті поки що так і не маємо. Правда, у 2006 році Юрій Андрухович сколихнув Європу своїми «Дванадцятьма обручами», перемігши в шанованому конкурсі, і примусив голову журі з присудження Літературної премії Центральної Європи ANGELUS сказати, що європейці вимушені були перекроювати карту Європи, аби внести на неї нову державу – Україну. Таким чином, виходить, до 2006 року Україна була для європейців чимось досить примарним, а через мистецтво, у цьому випадку через літературу, націю прийняли у своє коло.

Про європеїзацію вітчизняної культури почали дискутувати ще у ХІХ столітті. Одним з найпереконливіших адептів європеїзму на вітчизняному ґрунті можемо вважати Михайла Драгоманова. Так, «у контексті сучасних українсько-європейських взаємин промовистою і

далекоглядною є позиція історика, літературознавця, громадського діяча М. Драгоманова, який ще півтора століття тому розвиток духовного, культурного, інтелектуального життя України намагався піднести до європейського рівня. Це засвідчувало його життєве кредо: «Ногами міцно в рідному ґрунті, а головою – в Європі» [5, с. 34]. Публікації М. Драгоманова німецькою, англійською, французькою, чеською, італійською, польською, болгарською та ін. мовами впливали на формування позитивного іміджу України у світі. Саме Драгоманову належить вислів «Без знання європейських мов і літератури – який же це європейець» [5, с. 38].

На сьогодні вже Оксана Пахльовська, якій завдячуємо активним постулюванням українських культурних вимірів не лише в Римі, а й у всій Європі, слушно зазначає, що Схід Європи (території, що входили до Російської імперії – Р. М., І. К.) упродовж багатьох століть був для Заходу «мінус-простором», через нерозуміння та несприйняття політичних доктрин імперії європейці сформували безліч стереотипів, переважно негативного характеру. І лише у ХІХ ст. починається певне взаємне зближення. Відтоді наша «національна еліта намагалася усіма зусиллями вирвати суспільство з пут асиміляції з Росією, насамперед через дискурс літератури. Письменники брали на себе розв'язання проблеми інтелектуальної інтеграції, що О. Пахльовська простіше називає необхідністю розповісти Європі про себе» [11, с. 6].

Сьогодні, попри досить уважне вивчення спадщини І. Я. Франка, є потреба у вивченні громадсько-політичної діяльності митця, оскільки тут ми можемо побачити докази значущості європейзму межі ХІХ – ХХ століть. Адже те, що письменник захистив докторську дисертацію у Віденському університеті, що неодноразово виступав там німецькою мовою перед депутатами, редакторами поважних видань, викладачами, письменниками, що володів п'ятнадцятьма іноземними мовами, – усе це має посісти належне місце не лише в безпосередній хронології подій, що визначали непересічність життєвого шляху Івана Франка, але й мусить стати невід'ємною частиною дискурсу українського європейзму. «Найвища його місія полягала, окрім пробудження національної свідомості рідного люду через художнє слово, у поглибленні й розширенні культурних взаємин між Сходом і Заходом та піднесенні престижу українства у цивілізованому європейському світі. Ця висока місія є промовистим заклик до служіння українській справі для сучасного морально збанкрутілого українського політикуму» [6, с. 102].

У контексті цих міркувань хочемо наголосити, що діяльність Х. Д. Алчевської, а саме підготовка праці «Что читать народу?», є підтвердженням європейських прагнень та високого рівня обізнаності українських педагогів, мислителів і, власне, тих, хто навчався. Цю працю високо оцінили І. Франко, Леся Українка, В. Короленко, С. Ковалевська, Е. Ожежко та ін. Відповідно, Христя-молодша своєю перекладацькою творчістю підтверджує думку, що інтелігенція межі ХІХ – ХХ століть перебувала в полоні європейзму – активно вводила українську культуру, українську проблематику в європейський контекст і, навпаки, знайомила вітчизняного реципієнта з культурою Європи.

Свого часу Дмитро Чижевський стверджував, що «приєднання України до традиції європейського культурного світу» розпочалося ще в старокиївську князівську добу християнізацією країни, і згодом означало «безпосередній за цим розвиток широкої обсягом та глибокої змістом і красної формою літератури», а також засвоєння «цінності чужої та вищої культури» [14, с. 203]. Однак, на жаль, упродовж ХІХ століття українська культура не тільки вповні не засвоїла, а й навіть втратила європейські традиції. Подальше розгортання концепту маємо в культурологічних трактатах І. Нечуя-Левицького, у публіцистиці М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки [4; 7; 10]. У своїй перекладацькій діяльності Б. Грінченко особливу увагу звертав на світову драматургію, про що писав Панасу Мирному: «Що наше письменство треба збагачувати перекладами кращих творів світових письменників, – про це нема що й казати. Так само цілком зрозуміло, що нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей ... міг розвиватися в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім'ї національних театрів світу. Оці дві причини найбільше й примусили мене подбати про переклади драм» [12, с. 95].

Європейський напрям у своїй творчості обрали поети-«хатяни», згодом – М. Хвильовий у своїх

памфлетах, неокласици у своїх літературних уподобаннях тощо [3; 7; 13]. Тобто можна говорити, що це було однією із головних настанов наших письменників, де б відбувалася послідовна та цілеспрямована європеїзація української культури [9].

Науковці по-різному осмислювали й «наповнювали» концепт європеїзму. Це поняття багатомістке, яке творить духовну єдність, своєрідний образ. Рецепцію Європи найповніше подав М. Хвильовий, – «минула і сучасна, буржуазна, пролетарська, вічна-мінлива» [13, с. 467], «модерністсько-етична, прогресивна, червона» [13, с. 472–473]. І для неокласика М. Зерова, і М. Хвильового гасло Європа стало символом міцної культурної традиції, а гасло Просвіта – символом убогості, непоборного міщанства пролетарської літератури. Ніхто з неокласиків, звичайно, ніколи не підтримав офіційну ідею про те, що сучасна, тобто буржуазна, Європа гниє [7, с. 7]. Концепція європеїзму іншого неокласика, П. Филиповича, передбачала безпосереднє сприйняття світового художнього досвіду. У поняття «Європа» він вкладав насамперед естетичний зміст. Європеїзмом диктувалось ґрунтовне вивчення європейських мов і культур, нова манера художнього мислення, нова якість естетичної свідомості у зв'язку з національною мистецькою традицією, широка літературно-наукова діяльність [9, 10].

Отже, завдяки зусиллям і плідній перекладацькій праці український читач межі ХІХ – ХХ століть одержав можливість познайомитися з цілим корпусом унікальних текстів європейських авторів (у перекладі Х. О. Алчевської: пісні П.-Ж. Беранже, вірші Вольтера, П. Корнеля, А. де Ламартіна, уривок з «Мізантропа» Мольєра, романи В. Гюго «Бюг-Жаргаль», «93-й рік», «Трудівники моря», твори А. Барбюса; Василь Щурат зробив перший україномовний переклад старофранцузького епосу «Пісня про Роланда»; Богдан Лепкий переклав казки Гауфа, братів Грімм, «Казки 1001 ночі», «Мюнхгаузена», «Робінзона Крузо», «Снігуроньку», «Хатку дядька Тома», «Червону Шапочку», казки Ж. Лафонтена, Андерсена, Фенелона, твори Оскара Вайльда, І. Крилова та ін.).

Саме Богдан Лепкий означив дуже тонко тяжіння української літератури до європейської традиції: «Ми всі любили нашу пісню народну, нашу літературу й театр..., а все ж бачили, що не стільки сонця, що у вікні. Чогось-то нового бажалося...» [7, с. 11]. Вважаємо, що стосовно мистецьких пріоритетів Христини Олексіївни Алчевської це твердження є найбільш переконливим поясненням вибору перекладацької діяльності.

Усупереч багатьом перешкодам на початку ХХ століття кращі твори письменників світу прокладали шлях до українського читача, збагачували українську літературу актуальними темами, образами та художніми засобами, пробуджували громадянські почуття, сприяли формуванню і розвитку мистецьких напрямів. Послугуючись світовим досвідом, українська література залишалась глибоко національною, запозичуючи водночас найкращі літературні надбання європейських сучасників, збагачувала і їх своїми унікальними здобутками.

У цьому тріумфальному входженні європейської літератури в «Дім українського слова» є і частка зусиль, докладених Христіною Олексіївною Алчевською. Зарубіжна література – вікно у світ, на чому слушно наголошує В. Шевчук: «Не вірю в духовну силу того митця, який добре знає світову культуру, а свою зневажає, тобто не знає її, водночас не вірю й у потугу хуторянської літератури, яка живиться тільки власними соками, не виходить духовно на світові простори, адже пізнання свого народу і його культури неодмінно включає в себе пізнання й бачення цілого духовного всесвіту» [15, с. 228]. Х. О. Алчевська добре розуміла значущість всебічного розвитку особистості, бачила, наскільки важливим є знання світової культури, і працювала в тій царині знань, яку означила як значущу і для заняття якою почувалася здатною.

Скромне прагнення залитиштити в історії нації свій слід – «Мене не викреслите при всьому бажанні з історії ніяк...» – має повне право збутися.

Своєю перекладацькою, просвітницькою, літературною діяльністю Христіна Олексіївна Алчевська, безсумнівно, заслужила на те, щоб наш читач якомога більше дізнався про неї і віддав належне її діяльності.

Література

1. Веретейченко І. Функціонування концепту європеїзму в літературно-критичних текстах українських письменників / І. Веретейченко // Літературознавство. – 2015. – № 8. – С. 212–223.
2. Гардашник І. Передумови збереження культури / І. Гардашник. [Електронний ресурс] – Режим доступу: Український Європеїзм: Витоки. – Мозаїка життя – io.ua spilnota.io.ua/s623412/ukraenskiy_evropeizm_vitoki.
3. Гундорова Т. Про Явлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму / Т. Гундорова. – 2-е вид. перер. та доп. – К. : Критика, 2009. – 447 с.
4. Дорошкевич О. Ще Слово про Європу (До нової дискусії на стару тему) / О. Дорошкевич // Шляхи розвитку української пролетарської культури. Літературна дискусія (1925–1928). – Харків : Укр. робітник, 1928. – С. 121–127 (381 с.).
5. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К. : Либідь, 1996. – 82 с.
6. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
7. Зеров М. Твори: у 2 т. / М. Зеров. – К. : Дніпро, 1995. – Т. 2. – 569 с.
8. Матвіїшин В. Світове красне письменство у педагогічній діяльності Х. Д. Алчевської // Українська педагогіка на межі тисячоліть: Матеріали педагогіч. читань на пошану члена-кореспондента АПН України, докт. пед. наук, проф. Б. М. Ступарика. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 121–124.
9. Матвіїшин В. Український літературний європеїзм. Монографія / В. Матвіїшин. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К. : Либідь, 1997. – 360 с.
11. Пахльовська О. Барикади за свободу і за Європу // День. – 2012. – 16-17 листопада. – С. 6–7.
12. Погрібний А. Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А. Г. Погрібний. – К., 1988. – С. 266.
13. Хвильовий М. Твори: у 2 т./ М. Хвильовий. – К.: Дніпро, 1995. – Т. 2. – 924 с.
14. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 279 с.
15. Шумило Н. Під знаком національної самобутності / Н. Шумило. – К.: Задруга, 2003. – 356 с.